

BORLIQ FALSAFASI (ONTOLOGIYA)

Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Ergasheva Mushtariy Karimjon qizi
Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Shohobiddinova Mehribonu Isomiddin qizi
Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi
G'ofurova Xusnidabonu Xusanjon qizi

Annotatsiya : : *Ushbu maqolada Falsafa fanining borliq haqidagi masalalarni o'rganuvchi qismi ontologiya deb ataladi. Ontologiya so'zi Yunoncha ontos (mavjudlik) va logos (ta'limot) so'zlarining birikmasidan tashkil topgan bo'lib, «mavjudlik haqidagi ta'limot», ya'ni borliq haqidagi fan ma'nosini ifodalaydi.*

Kalit so'zlar: *ontologiya, borliq, yo'qlik, ob'ektiv va sub'ektiv borliq, substansiya, aksidensiya, substrat, moddiy va g'oyaviy borliq, aktual va potensial borliq, real va virtual borliq, tabiiy va ijtimoiy borliq, monizm, dualizm, pLYuralizm, materiya, borliqning atributlari, harakat, fazo, vaqt.*

Borliq o'ziga ob'ektiv va sub'ektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'limni va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir. Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, g'oyalar, o'y-xayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat ob'ektiv real olam, ongdan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jismoniy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potensial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta keng tushunchadir. U o'ziga nafaqat ob'ektiv reallikni, balki sub'ektiv reallikni ham qamrab oladi. Borliq haqidagi muammo falsafada tarixan markaziy o'rin egallaydi. Falsafa o'rganadigan qaysi bir masalani olmaylik, u borliq muammosi bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Haqiqatdan ham, borliq, unga munosabat masalasi falsafiy qarashlarda muhim ahamiyatga egadir, chunki, borliq muammosi falsafadagi har qanday dunyoqarash gnoseologik va metodologik muammolarning asosi hisoblanadi. Borliqning asosiy sohalariga tabiat, jamiyat va ong kiradi. Bu sohalar uchun umumiy

jihat - ularning mavjudligidir. A.G.Spirkin shunday yozadi: «Barcha mavjud narsalar borliqqa mansubdir. Ularga moddiy jismlar ham, barcha (fizik, ximik, geologik, biologik, ijtimoiy, psixologik, ma'naviy) jarayonlar ham, ularning xossalari, aloqalari va munosabatlari ham kiradi. U chiqur hayolotning mevasi bo'lgan ertak va afsonalar, hatto bemorning xayolidagi alahsirashlar ham, borliqning qismi bo'lgan ma'naviy reallik sifatida mavjuddir»¹. SHunday qilib «ruh va materiya, hech bo'lmaganda mavjudlik sifatida umumiylikka egadir» (I.Ditsgen). SHubhasiz, ular bir-birlaridan farq ham qilishadi. Agar moddiylik va ma'naviylikni bir-biriga taqqoslasak, moddiylik sub'ektdan mustaqil ravishda, ma'naviylik esa unga bog'liq ravishda mavjud bo'ladi. SHunday qilib, borliq mohiyat jihatidan moddiy borliq va ma'naviy borliqqa bo'linadi. Borliqni shakllarga ajratishda uning asosida, mohiyatida nimalar yotishiga e'tibor qaratish lozim. SHu tariqa falsafada substansiya kategoriyasi shakllangan. Substansiya (lotin. substantia - mohiyat, asosida yotuvchi nimadir) muayyan narsalar, voqealar, hodisalar va jarayonlar xilma-xilligining ichki birligida namoyon bo'luvchi mohiyat. Substansiya deyilganda falsafada dastlabki paytlarda borliq, tabiat, jamiyat, inson va dunyodagi barcha narsa va hodisalarning asosida yotuvchi moddiy yoki ruhiy mohiyat anglangan. O'rta asr SHarq falsafasi namoyandalari al-Kindiy, Zakariyo Roziy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd asarlarida substansiya deb hamma narsaning moddiy yoki ma'naviy asosi, mohiyati tushunilgan. Substansiyaga qarama-qarshi tushuncha «aksidensiya» deb atalgan. Aksidensiya (lot. accidentia - o'tkinchi, tasodifiy) narsa va hodisalarning o'tkinchi sifatlarini ifodalaydi. Forobiyning yozishicha, «olamda substansiya va aksidensiya hamda ularni yaratuvchi marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir»; «Aksidensiyani sezgilar orqali his etish mumkin, substansiyani esa faqat aql anglab etadi»; «Masalan, olma - substansiya bo'lsa, uning qizilligi esa aksidensiyadir».

Substansiyani talqin etishda falsafada ikki xil - ontologik va gnoseologik yo'nalish bor. Ontologik yo'nalish bo'yicha F.Bekon substansiya borliqning eng tub asosida yotadi deb hisoblagan va substansiyani muayyan narsalarning shakli bilan aynanlashtirgan. R.Dekart borliqning asosida ikki xil mustaqil substansiya: moddiy va ma'naviy substansiya yotadi deydi. Moddiy substansiya borliqning ko'lami bilan, ma'naviy substansiya esa tafakkur bilan belgilanadi. B.Spinoza esa tafakkur va ko'lam - ikki xil mustaqil substansiya emas, balki yagona substansiyaning ikki xil atributidir (atribut - ajralmas xususiyati degani). G.Leybnitsning fikricha, olamning asosida ko'plab mustaqil substansiyalar (monadalar) yotadi.

Gnoseologik yo'nalish bo'yicha, substansiya olamning asosida yotuvchi shartli g'oyalardan iboratdir (J.Lokk). J.Berkli esa ham moddiy, ham ma'naviy substansiyaning mavjudligini inkor etgan va substansiya deb, dunyoni idrok qilishning gipotetik assotsiatsiyasini anglagan. I.Kantning nuqtai nazaricha, «u shunday bir doimiy narsaki, faqat unga nisbatangina hamma vaqtinchalik, o'tkinchi hodisalarni aniqlash mumkin». Xegel «absolYut g'oya», «absolYut ruh» ni substansiya deb qarab,

uni narsalarning muhim, o'zgaruvchan, rivojlanuvchi tomonlarining yaxlitligidir, deb hisoblaydi.

Olamning tuzilishini tushunish yana bir tushuncha «substrat» kategoriyasi bilan ham bog'langandir. Substrat (lot. substratum - asos, to'shama, taglik) narsa va hodisalarning umumiy moddiy asosi, nisbatan oddiy va sifat jihatdan elementar bo'lgan moddiy yoki g'oyaviy tuzilmalar majmuasi. Ayrim falsafiy konsepsiyalarda substrat deb dunyoni tashkil etuvchi mutlaq elementar va bo'linmas asoslar tushunilgan. Masalan, qadimgi Hind falsafasida olamning asosida to'rtta bo'linmas unsur - suv, havo, tuproq va olov yotadi deb ta'lim beriladi. Bunday qarash Markaziy Osiyoda yaratilgan «Avesto» da ham uchraydi. Qadimgi Yunon falsafasida Levkipp, Demokrit, Epikur, Lukretsiy fikricha, dunyo atomlar va bo'shliqdan tashkil topgan, Anaksimandr - apeyrondan, Aflotun - g'oya, ruhdan, Fales - suvdan, Geraklit - olovdan iborat deb ta'lim bergan. Forobiyning yozishicha, qadimgi Yunon faylasuflari har qanday narsa qandaydir bir substratdan tashkil topganligini uqtirish bilan bir qatorda, uning absolyut va o'zgarmasligini ta'kidlashgan.

Odamlardan tashkil topgan turli murakkablikdagi ijtimoiy sistemalar sotsial darajaga mansubdir. Bu darajada ongga, fikrga ega bo'lgan insonlar faoliyat ko'rsatganligi sababli u eng uYushgan va faol daraja hisoblanadi. Yuqorida aytilgan tashkiliy-struktura (tuzilish) darajalari bir-biridan moddiy aloqadorliklar sifati va miqdoriga ko'ra, unda etakchilik qiluvchi harakat shakliga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, noorganik darajada mexanik, fizik, ximiyaviy va geologik harakat shakllari faoliyat ko'rsatsa, organik darajada Yuqoridagi harakat shakllariga biologik harakat qo'shiladi va u mazkur darajada etakchilik qiladi, sotsial darajada yana bir harakat shakli ijtimoiy harakat faoliyat ko'rsatib, u ushbu darajada etakchilik qiladi.

Materiyaning miqyosiy-struktura darajalari. Bu moddiy sistemalarning bir-biridan mazkur sistemada hukmronlik qiluvchi fundamental kuchlar bilan farq qiluvchi darajalardir. Ular: mikroduyo, makroduyo va megaduyo deyiladi. Mikroduyoda kuchli va kuchsiz yadroviy o'zarota'sir kuchlari hukmronlik qiladi. Bu kuchlarning ta'sir doirasi atom yadrosi va atom o'lehoi bilan chegaralangandir. Kuchli yadroviy o'zarota'sirlar atom yadrosining tarkibiy qismlari bo'lgan proton va neytronlarning yaxlitligini, kuchsiz yadroviy o'zarota'sir kuchlari esa atom strukturasiining yaxlitligini ta'minlaydi. Bu kuchlar tufayli mikroduyo o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlaydi. Makroduyoning strukturaviy yaxlitligi esa elektromagnit o'zaro ta'sirlari bilan saqlanadi. Elektromagnit o'zaro ta'sir kuchlari atomlar va molekulyar birikmalarning, moddiy jismlarning strukturaviy yaxlitligini ta'minlaydi. SHu kuch tufayli Erda hayot mavjud, yorug'lik mavjud. Megaduyo - bu gravitatsion o'zarota'sirlar kuchi bilan chegaralangan eng katta moddiy ob'ekt - koinotdir. Er shari va uning atrofida Oyning aylanishi, sayyoralarning Quyosh atrofida aylanishini ta'minlovchi, Gallaktikamizning muayyan tuzilishga egaligiga, butun Koinotning fazo-vaqt strukturasi tartibining mavjudligiga gravitatsion o'zarota'sir

kuchlari mas'uldir. Bu kuchlar bo'lmaganda edi dunyodagi hozirgi tartib va munosabatlar ham bo'lmagan, mikro-, makro- va megadunyolar ham shakllanmagan bo'lar edi.

Xullas, materiya va moddiy ob'ektlarning strukturaviy yaxlitlikka ega bo'lishida harakat va fazo-vaqt shakllarining, ularning asosida yotuvchi o'zaroaloqadorlik kuchlarining roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir.